

Kapgan Kağan (691-716); Oğlu İnal Kağan (716); Bilge ve Kültigin Kağanlar; Bilge Tonyukuk. (VII: Hafta)

1.Kapgan/Kapagan Kağan (691-716): Altmış yıllık süre içerisinde(681-744) bütün kaygı, devleti inşa etmek, halkı düzenlemek olan gerçek imparatorlukta, müthiş bir güç doğar, gelişir ve yok olurdu. Bu devleti, üç prens ünlü hale getirdi: Üçünün de danışmanı otuzunda görevine başlayıp seksenlerinde ölen Bilge Tonyukuk'tu. Tonyukuk bu görevine 705 ten 716 ya kadar, geçici bir talihsizlik yüzünden ara vermişti. Kutlug/İlteriş (681-691), Beg-Çor olarak anılan Kapgan (691-716) ve Bilge Kağan'dı (716-734). Bununla birlikte en az zafer kazanan Bilge Kağan olmasına rağmen onun anısına yazılan ve adını taşıyan şöhretli ve görkemli olanı da o idi.

Bunlarda ilki olan Kutlug/İlteriş Kağan, 691 yılı Ağustos-Kasım ayları arasında öldü. Yerine küçük yaştaki oğulları Bilge 8 ve Kül Tigin 7 kardeşler değil; 27 yaşındaki küçük kardeşi Kapgan tahta geçti (691-716). Kapgan adının anlamı *fatih* demekti; Türk tarihinin büyük fatihlerinden biriydi; Kapgan ise onun unvanıydı. Ayrıca Tonyukuk yazıtlarında Böğü olarak da anılmıştı (Tonyukuk, Birinci Taş; Kuzey Yüzü, str: 10). Akıllı, bilge, filozof, dirayetli vb. anlamları da bulunuyordu. Tonyukuk, ayguculuk yapıyor, kağanın kardeşleri, yeğenleri ve oğulları yavaş yavaş Gök-Türk hakanlığının seçkin şahsiyetleri olarak biliniyorlardı. Çin kaynaklarındaki biyografilere göre kağanlığı zorla ele geçirdiği kaydedilmişti. Kapgan (Mo-ch'o), Kutlug (Ku-tu-lu)'nun kardeşiydi. Kutlug öldüğü zaman onun oğlu henüz çok genç yaşta olduğu için Kapgan, zorla onun tahtını gasp ve kendini kağan olarak ilan etti. Bu taht uzun süre, tam çeyrek yüz yıl onun elinde kaldı. Nitekim Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde Türk topluluklarını hemen hemen yönetimi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağandı. Başka isimleri ve unvanları da bulunuyordu. Kapgan'ın uzak görüşlü devlet adamına yaraşır planları, uzun vadeli siyaseti olduğu görülüyor ve bu hususlar şu şekilde özetleniyordu:

1.Çin'i siyasi ve ekonomik bakımlardan baskı altında tutmak, nüfusu çoğaltarak yabancı hâkimiyetinden kurtarmak; halka yetecek ölçüde tarım ürünü imkânları sağlamak, 2.Çin'de dağınık vaziyette yaşamakta olan Türkleri Anavatan'a (Ötüken) çekmek; Türkleri yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve Türk yurdunda askeri ve iktisadi gelişmeyi hızlandırmak, 3.Orta Asya'da ne kadar Türk varsa hepsini bir bayrak altında toplamaktır.

Kapgan Kağan, seferler ve zaferler dizisini 693 yılının on ikinci ayında Çin baskını ile açtı; Ling Chou eyaletine saldırıp, yağmaladı. Çinli general Li To-tsu'yu yenilgiye uğrattı; Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü. 694 yılının ikinci ayında Çinli general Gök-Türklerle karşılaştı. Kapgan'ın biyografisine göre, Çinlilerin bir kısmının uzun bir savunma hattı yaptıkları anlaşıyordu. Kapgan Kağanın Çin'e elçi göndererek dostluk ilişkilerini kurmak istemesidir. Kapgan'ın ani teklifinden memnun olan İmparatoriçe Wu, Gök-Türk Kağanına Çin unvanları takdim etti. Ayrıca beş bin top ipekli kumaş verdi. 696 yılının beşinci ayında Kitanlar Çin'e saldırdılar; Vali Chao Wen-kuei'yi öldürdüler. Çin ordusu aciz kalınca durumu çok yakından izleyen Kapgan devreye girdi. Çinliler adına fedakârlık yaparak Kitanları sindireceğini, ancak karşılığında bazı istekleri bulunduğunu İmparatoriçe Wu'ya bildirdi. İmparatoriçe teklifi memnuniyetle kabul etti ve Kitanlardan kurtulduğuna memnun oldu. Türkler sayesinde Kitanlar yenildiler ve Ho-peı (Sarı Irmak)'ın kuzeyine atılmış oldular. Kapgan'ın istekleri şöyle idi:

1.Gök-Türklerle yüz bin hu (Çince ağırlık ölçü birimi: 12,5 kg) tohumluk darı verilecek, 2.Üç bin adet tarım aleti gönderilecek, 3.Onbin libre (1libre 453 gr. Tang-shu'ya göre: 40.000 libre) demir verilecek, 4.Çin'deki Türkler Anavatan'a iade edilecekti.

696 Eylülünde Liang Chou'ya saldıran bir Gök-Türk grubu buranın askeri valisini tutsak aldı. Kapgan, İmparatoriçe ile anlaşıp Yenisey bölgesindeki Kırgız Seferine çıktı. Kapgan ve Tonyukuk yönetimindeki

Gök-Türk ordusu 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng vilayetlerine saldırdı... Çin sınır generallerinin hepsi yenildi.

a.1.Kırgız Seferi (696/967): 696-697 kışında Çinliler, On-Oklar ve Kırgızlar, Altaylarda buluşup Gök-Türklerle karşı saldırıya hazırlandılar. Mevsim kış ve şartları da oldukça soğuktu. Gök-Türk yazıtları bu olayı açık biçimde anlatmaktadır: “...Attan aşağı indim. Ak Termil'i geçip sırtlattım. At üzerine bindirip karı söktüm... atı yedeğe alarak, yaya olarak, ağaca tutunarak çıkarttım... Anı suyuna vardık. O sudan aşağı gittik. Yemek için attan indik. Atı ağaca bağladık. Gündüz de gece de dörtlüye koşturup gittik. Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı ordusu toplanmış. Savaşmış, mızrakladık. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi; geri döndük, Kögmen ormanını dolanıp geldik.” Sırada Üçlü İttifakın diğer kolu On-Oklardan Türgişler vardı. Bununla birlikte Çinliler, Kapgan'ın isteklerini geciktiriyordu. Kağan, önce mevcut duruma uygun olarak orduyu ve yönetimi yeniden düzenledi. Kardeşi To-si-fu'yu devletin sol kanadına yani doğusuna şad, Kutlug Kağan'ın oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi sağ kanadına, yani batısına Tarduşlar üzerine şad atadı; kendi oğlu Böğü'yü İnel Kağan, yani Küçük Kağan (Çin kaynaklarında Fu- chü) yaparak merkezde konuşlandırdı. Küçük Kağan aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi On Kabilenin (On-Okların) reisi olmuştu. Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı)'dan başka bir unvana da sahipti. Bu durumda Gök-Türk İmparatorluğunda askeri birlikler de iki ordu grubu halinde düzenlenmiş oluyordu.

Kapgan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnel Kağan ile Bilge Şad emrindeki, gerçek sevk ve yönetimi Tonyukuk'un elinde bulunan Batı Orduları Grubu da Batıyı Düzenleme, yani On-Okları devlete bağlama görevini üstlenmişti. Çin elçilerine karşı Kapgan'ın şiddetli ve kararlı tutumu çatışmayı önledi. Mo-ch'o'nun kudretinden telaşlanan Çinliler söz verdikleri üç bin tarım aleti ile kırk bin shi (yaklaşık üç bin ton) tohumluk darıyı gönderdiler; Türkler anavatana iade olundu.

b.1.Türgiş Seferi (698/699): 698 de iki yönlü harekât gerçekleştirildi: Bunlardan biri Kapgan Kağan'ın Çin Seferi, ikincisi ise İnel/Küçük Kağan ile Bilge Şad'ın Türgiş Seferi idi. Diğer taraftan sıra Üçlü İttifakın diğer kollarından Türgişlere (On-Oklar) geldi. Asıl sevk ve yönetimi Tonyukuk'un elinde bulunan Batı Orduları Grubu batıyı düzenleme, On-Okları devlete bağlama görevini almıştı. Merkezdeki İnel/İnil, yani Küçük Kağan ile batıdaki Bilge Şad ilk defa olmak üzere büyük başarı elde ettiler. Batı Orduları Grubu, On-Oklardan Türgişleri yenilgiye uğrattılar. Türgiş Kağanı U-çe-le, yabgusu, şadı öldürüldü. 699 da On-Oklar Gök-Türklerle bağlanmış oldular. Gök-Türklerin Batı Sınırları Kengü-Tarban, Orta Sir Derya, Taşkent ve Fergana'ya kadar uzanıyordu. Bununla birlikte Bars Bey, Türgiş Kağanı atandı, Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirildi. Bundan sonra Çin kaynakları Kapgan'dan söz ederlerken diyorlardı ki: “Mo-ch'o zaferinden gurur duyuyor, devletimizi hakir görüyor, her tarafa ordular sevk ediyor; Ülkesinin genişliği on bin li'yi (uzunluk ölçü birimi li, dört yüz elli metredir), dört bin beş yüz km. yi bulmakta idi.” Türk hükümdarı Çin'e elçi göndererek kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık yapmayı ve ittifak kurmayı önerdi. Kapgan evlilik teklifinin yanında önemli isteklerde bulundu: a.Fetret Devrinde Çinlilerin elinde bulunan toprakları tekrar devletine bağlamak, b.Gök-Türklerde yüz elli yıldan fazla yaşayan Soğdları iade etmek, c.Altı vilayette yaşayan Türk boylarını talep etmek: Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai.

c.Kapgan Kağan ve İmparatoriçe Wu (698-699): Diğer taraftan Kapgan kızını bir T'ang prensi ile evlendirmenin yollarını arıyordu. İmparatoriçe Wu (690-705), meşru veliahdı bertaraf ederek (680) yerine kendi oğlunu geçirmek istedi. 683 te İmparator Kao-tsung ölünce oğlu adına saltanat sürdü. 698 de birçok zaferden sonra Kapgan Kağan oğluna bir prenses değil, kızına bir prens arıyordu. Bu prensin yardımı ile Çin'i zapt etmek, İmparatoriçe Wu'yu tahttan indirmek, kendi hâkimiyetinde T'ang Sülalesini canlandırmak istiyordu. İsteğini, Çin'e karşı düzenlediği bir seferle destekledi. Kapgan bunları yaparken Çin'deki bir gruptan da destek alıyordu. O nedenle İmparatoriçe Wu, çekilmiş imparatoru veliaht olarak çağırdı. Bir bakıma Kapgan'ın arzusunu dile getirdi. İmparatoriçe, T'ang hanedanından bir prensi değil,

kendi ailesinden bir prensi damat adayı olarak öne sürdü. Kapgan Kağan öfkeli; damat adayının T'ang prensi olmadığını, dolayısıyla doğru davranmadığını söyledi. Kapgan diyordu ki: *"Bizim T'ang Sülalesi ile denkliğimiz vardır. Bize gönderilen bu kişi T'ang İmparatorunun oğlu mudur ki kızıma talip olmak istemektedir."* Kapgan Kağan 698-699 da Çin'e karşı harekete geçti. Fakat görünürde T'ang prensi kalmamış, ya sürgün edilmişler ya da öldürülmüşlerdi. Bu harekât münasebetiyle Çinliler Kapgan'a karşı koyamadılar; Türklerin karşısına çıkamadılar. Bu sebeple İmparatoriçe Wu, Kapgan'a karşı suikast düzenledi. *"Kapgan'ı kim öldürürse onu prens ilan edeceğini"* duyurdu. Onun adı *"Mo-ch'o"* yu, *"Chan-ch'o"* ya çevirdi ki anlamı *"başı kesilmiş Mo-ch'o"* demektir.

698 yılı sekizinci ayında Kapgan Kağan Çin'e saldırdı; Kuei ve Tan eyaletlerini yağmaladı. Gök-Türk saldırıları karşısında imparatoriçe yeni önlemler almak zorunda kaldı. Çinliler üç yüz bin askerle Gök-Türklerle savaşmak için yola çıktılar. Yüz elli bin kişilik yeni bir kuvvetin katılımı ile dört yüz bin kişilik Çin ordusu başarılı olamadı. Kapgan ordusuyla Wei eyaletine saldırdı. Fei-hu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Köyler bom boş kaldı. Yukarıda belirtildiği üzere İmparatoriçe Wu, Kapgan'ı yok etmek için başka yollara başvurmayı ihmal etmedi. Kapgan'ı öldürüne prens unvanı vereceğini; unvanını değiştirerek *Mo-ch'o'dan Chan-cho'ya* çevirdiğini bir fermanla açıkladı. Kapgan, imparatoriçeye mektup göndererek aşağıdaki sebepleri öne sürmüştü:

1. *Tohumluk olarak gönderilen darılar aslında pişirilmiş, dolayısıyla taneler başak tutmamıştır.*
2. *Hediyelik altın ve gümüşün avarı çok düşük olmuştur.*
3. *Çin elçilerine verilen elbiselere el konulmuştur.*
4. *Kapgan'ın kızı bir hanedan prensi ile değil de, imparatoriçenin ailesinden biri ile evlendirilmeye kalkışılmıştır.*

İmparatoriçe Wu, T'ang sülalesinden birini değil kendi yeğenini önerdi, fakat asil/soylu olmadığından Kapgan öfkeleni; yanında bulunan Çin elçilik heyetinden general Yen-çi-Wei'i, Çin İmparatoru ilan ederek Çin topraklarında göründü. Yanında batıdan yeni dönmüş bulunan Tonyukuk da vardı. Çin'e saldırdı; *Kuei-chou, T'an-chou, P'ing-chou, Yü-chou, T'ing-chou, Chao-chou* eyaletlerini otuz defa vurdu. Yüz bin kişilik ordusu ile bütün Çin kuvvetlerini ezdi. Çok miktarda ganimet ve esir aldı. Shantung ovasına ulaştığı anlaşılan Türk orduları tarafından 23 kasaba tahrip edildi. Nehire (Hoang-ho), denize (Peçili olabilir), ulaşıldı. Çin orduları onun karşısına çıkmaya cesaret edemediler. Çin sarayından verilen günlük emirlerde Kapgan'ı bulup onun cezalandırılması ön görülüyordu.

d.Batı ve Doğu Seferleri (701-716): I. Gök-Türk Kağanlığı zamanında sınırlar Belh'e kadar genişlemiş, Orhun Kitabelerine göre Gök-Türk halkı *Demir Kapı*'ya kadar iskân edilmiş/yerleştirilmişti. II.Gök-Türk Kağanlığı zamanında batı sınırları daraltılmış, ordu Demir Kapı'ya sevk edilmişti. *Batı Orduları Grubu*, Bilge ve Kül Tigin kardeşler tarafından düzenleniyordu. Maverâünnehir tarım, ticaret, kültür vb. konularında son derecede ileri gitmiş bulunuyordu. 701 de Bilge Şad 17, kardeşi Kül Tigin 16 yaşlarında idiler. Soğdiana'ya ilk sefer 700-701 yıllarında yapıldı. Doğu ile Batı arasında Çinliler başta olmak üzere kavimlerle sürekli savaşlar yapıyorlardı. 701-702 de *Altı Çub Soğdak* üzerine sefer düzenlendi. Bilge ve Kül Tigin kardeşlerin de katıldıkları Batı Orduları Grubu, Çin'in kuzeyindeki Altı Soğd Kolonisini ele geçirdiler. *"Çinli Ong Vali, elli bin asker geldi, savaştık. Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti."* *Arka Turfan* denilen *Beş Balık*, *Basmılların* yurdu idi. Basmıllar itaat altına alındı. Kitabelerde Basmıllar ile idi-kut arasındaki ilişki açıkça belirtilmekte idi. Basmıl sözü, katışık anlamına gelmekte, idi-kut/ kut sahibi olanlar Gök-Türklerden başkaları değildi. Kısaca açıklamak gerekirse Orhun Kitabeleri, *"Basmıl idi-kut soyundan olan kağan idi!"* demekle mesele halledilmiş oluyordu.

703 te Bilge Şad, akraba gördüğü Basmılların İduk Kut unvanlı yöneticisini vergi vermediği için tehdit etmiş; yeniden vergi toplamaya da devam etmiştir. 704 Sonbaharında Ming-sha dağının eteklerinde, Gök-Türklerle Çinliler arasında savaş vuku buldu. Burada da Bilge ve Kültigin kardeşler Çinli Çaça Chung-i (Sha-t'o Chung-i) Saça Sengün seksen binlik ordusu bulunan generale karşı savaştılar. Ölenler on bini

aşkıydı. Buhara halklarının çağrısı üzerine 707 de ikinci bir sefere çıkıldı. 708 de Çik'ler itaat altına alındılar. 709 da Bayırkular *Turgi Yarkın Savaşında* yenildiler. Arap yazarlarına göre 712-713 te üçüncü bir sefer Semerkant dışında tüm ülkeleri işgal etmelerini sağlamış oldu. Çoğu başarısızlıkla sonuçlandı. **e.II. Kırgız Seferi (710/711):** 696/697 de Kırgızlar Songa ormanında yenilmişler, itaat altına alınmışlardı. Kögmen'in yeri suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız milletini düzene sokup geldikleri anlatıldıktan sonra, "*Savaşlık... ilini geri verdik*" deniliyordu. "*Doğuda Kadırgan Ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk.*" Kül Tigin **yirmi altı** yaşındaki iken, *Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kem'i geçerek Çik'e doğru ordu sevk ettim. Savaşım, askerini mızrakladım; Az milletini aldım ... tabi kıldım. Kırgız'a doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Yirmi yedi* yaşında ... *Kağanı ile Songa Ormanında savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım* demek suretiyle yakın olayla karşılaşılıyordu.¹

f.II. Türgiş Seferi (711): Birinci seferde (698/699) Türgiş Kağanı U-çe-le/Wu-chih-le ile yabgusu, şadı öldürülmüş, onun yerine Bars Bey atanmıştı. Kağan adını burada yine Bilge ve Kül Tigin kardeşlerin verdiği, kız kardeşleri prensesi de eş olarak verdikleri anlatıldıktan sonra deniliyordu ki: "*Kendisi (Bars Bey) ihanet etti, kağanı öldü, milleti cariye, kul oldu.*" 711 yılında Bilge ve Kül Tigin kardeşler Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdükleri kitabelerde anlatılmaktadır. Türgiş kavminin Gök-Türkler tarafından uykuda basıldığı, bununla birlikte yine de Türgiş ordusunun ateş gibi, fırtına gibi geldiği, onlarla Bolçu'da savaştıkları da kaydedilmektedir. "*Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım.*" Aynı yılda Altayları aşarak, İrtiş'i geçerek Türgişlerin üzerine yürüdüler.

712/713 te Karluklar, Türkistan'dan kalkıp, Ötüken'e kadar sokuldular. Kapgan, Bilge ve özellikle Kül Tigin, Karluk isyanının bastırılmasında önemli roller oynadı. Tamag İdug Baş'taki savaşta Karlukların yanı sıra Karagöl'de Az'larla da savaşıldı. Kültigin Az'ların ilteberini canlı olarak yakalamış, boy halklarını da ağır yenilgiye uğratmıştı. 714 te Çin yığınak merkezi Beşbalık da kuşatıldı. Karluklar toplanarak, Basmılları da harekete geçirdiler. "*Dokuz Oğuz Budunu kendi budunum idi. Gök yer bulandığı için yağdı oldu.*" Dokuz Oğuzlar da düşman oldular. Onlarla bir yılda beş defa savaşıldı. İlkinde *Togu Balık'ta*; ikincisinde *Kuşalkukta Ediz'le*; üçüncü olarak *Bolçu'da Oğuz ile*; dördüncüsünde *Çüş Başında*; beşincisinde *Ezginti Kadız'da Oğuz ile* savaşıldı hepsi mağlup edildi. 715 te Azlar ve İzgiller ezildiler. Amgı Kalesinde kıtlık oldu; ilkbaharda Oğuzlara sefer düzenledi. 715/716 da On-Oklardan Karluklarla yapılan savaşta yenildiler. 716 da Dokuz Oğuz ayaklanması baş gösterdi. "*Dokuz Oğuz budunu kendi budunum idi. Gök ve yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık.*" 716 da Dokuz Oğuzlar yurtlarını terk ederek Çin'e sığındılar.

g. Kapgan Kağan'a Suikast (716): Çin İmparatoru Hsüan-tsung (713-755) Kapgan Kağanı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla Gök-Türk ülkesinde, üç ayrı bölgede bulunan, Çin ile ittifak eden, üstelik Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Bu suretle yeniden taltif edilen Kapgan saldırmak için taltif ediliyordu. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçti. Çin'in müttefiki Bayırkular isyan edince Kapkan üzerlerine yürüdü. Tola Irmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bozguna uğradılar. Ancak Kapgan, zafer kazanmanın verdiği gururla çok az sayıdaki askerlerle geri dönerken bir söğüt ormanında savaş artığı bir Bayırku fedaisi olan Chieh-chih-lüe'nin saldırısına uğradı ve öldürüldü (22 Temmuz 716). Tam bu sırada casus olan Çinli HoLing-ch'üan Bayırkuların yanında bulunuyordu. Plan, her yönüyle olduğu gibi Çin icadı idi. Kapgan'ın kesilen başı Çin elçisi ya da casusu tarafından alınıp götürüldü.

¹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara 2002, s. 111-113. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler III*, Ankara 2004, s. 8-53. İ.Kafsoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2017, s. 106-119. M.Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1975, s. 17-61. R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s.113-121. W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 204-223. *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: D.Sinor, İstanbul 2000, s.417-424. J-P Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul 2010, s. 103-107.

Kapgan'ın başsız vücudu Ötüken'e götürülerek orada defnedildi. Kağanlık dönemini çok hazin bir sonla tamamlayan Kapgan'ın yerine, kendisine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel/İni-il/Küçük Kağan geçti. Kutlug'un oğlu Kül Tigin bir ihtilalle onun bütün ailesini ortadan kaldırdı. Daha sonra ağabeyi Bilge Şadı kağan olarak tahta çıkardı.

2.İnal Kağan (716): Kapgan Kagan tahta geçtikten bir süre sonra devlet teşkilatını yeniden düzenlemiş, kardeşi To-hsi-fu'yu doğuya, oğlu İnal'ı merkeze, kardeşinin oğlu Bilge Şad'ı batıya atamış, bunların üzerinde kendi sistemini oluşturmuştu. Kapgan'ın ölümü üzerine boşalan II. Gök-Türk Devleti tahtına oğlu İnel geçti. 699 dan itibaren Küçük Kağan/Hsiao-k'o-han'lık mevkiinde bulunuyordu. Ancak uzun zamandan beri isyanlar ve iç çatışmalar devleti temelinden sarsmıştı. Zaten İnel Kağan'ın tayin edildiği görevde her hangi bir başarısına rastlanmamıştı. Sadece 714 senesinin bahar aylarında Tongra Tigin ve Huo-pa ile süvarilerle Beşbalık'ın kuzeyine saldırmışlar ve Tongra Tigin'i öldürmüşlerdi. İsimleri ve unvanları sıkça görülüyor ve kullanılıyordu. Şöyle ki: İnil/İnel/İnal adı önce kullanılmış iki heceli bir sözcüktü. İni: küçük, il: devlet demekti. Küçük Kağan, Böğü (Çincesi Fu-chü) idi. Devletin bunu nasıl karşılayacağı şüpheli idi. Devlet Meclisi gibi yüksek seviyeli bir mekanizma, Hunların yıkılışından bu yana çok fazla görülmuş değildi. Öncelikle devlette düzeni sağlayamadı, boyların isyanını bastıramadı. 716 da beş Oğuz seferi yapıldı, sonuç elde edilemedi. Üstelik bu sırada kıtlık baş gösterdi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar, Bilge ve Kül Tigin sayesinde püskürtüldü. Halkın maddi ihtiyaçları karşılanamadı, huzur ve sükûn sağlanamadı. İç tehdidin yanı sıra dış tehdit de azaltılamadı. Kağanın, tanrı bağışı olan kutunu geri aldığı var sayıldı. Bir darbe ile tahttan indirildi ve öldürüldü. Ne kadar tahtta kaldığı bilinmemekle birlikte, bunu bir hafta ile sınırlayanlar da olmuştur.

3.Bilge Tonyukuk (ölümü 725): Bilge Tonyukuk Çin'de doğmuş; Çinlileri çok iyi tanıyordu. Gök-Türk Kağanlığı kurulduğu andan itibaren devlet yönetiminde bulunuyordu. II. Gök-Türk Kağanlığının kuruluşundan itibaren vezirlik görevinde bulundu. Daha sonra Kapgan Kağanın öldürülmesi, İnal Kağan'ın tahta geçmesi hadiseleri sırasında vezirlikten ayrıldı, ayguçı oldu. Bu da durumun gerilmesine sebebiyet verdi. Bilge Kağan isyanları bastırdıktan sonra dini ve sosyal hayata dair yeni bir düzen oluşturmak istedi. Birincisi, Buddhist/Taoist tapınaklar yaptırmak; ikincisi şehir hayatına, yerleşik hayata geçmeyi benimsedi. Her ikisi de Gök-Türkler için son derecede tehlikeli idi. T'a-po Kağan zamanında bu tarzda isteklerde bulunulmuş, fakat anında bastırılmıştı. Gök-Türk hayat tarzının Buddhist/Taoist hayatla özdeşleşmesi son derecede tehlikeli, Türk Kültür değerlerini yok edici idi. Gök-Türkler göçebe olup ekonomileri hayvancılığa dayanıyordu. Halbuki Buddhist/Taoistler hayvansal gıdalarla beslenemezlerdi. Şehir hayatına gelince, Türkler Çinlilerin ellide biri hatta yüzde biri olamazlardı. Çinliler karşısında savaşırılar, geniş bozkırda savaş taktikleri kullanırlar, düşmanlarını yenilgiye uğratırlardı. Kimse onları yakalayamazlardı. Bilge Tonyukuk bunları bilen ve uygulamayı isteyen bir kişi idi. 725/726 da öldü. Bayın Çokto'da iki kitabe taşından oluşan anıtı bulunmaktadır. Gök-Türkleri anlatan ilk anıtlar da bunlardı.

4.Kül Tigin (684-731): Bilge Kağan'ın bir yaş küçük kardeşi Kül Tigin, Kuklug/İlteriş Kağanın ölümünden sonra, ülkesi ve milleti için, kitabelerin ifadesine göre; gündüz oturmadı, gece uyumadı. 7 yaşından itibaren devletin hizmetinde görev yaptı. Koşo Çaydam'daki iki kitabeden biri ona aittir. Kitabe metni Yolluğ Tigin tarafından diktirilmiş ve yirmi günde bengü/sonsuz taşta yazılmıştı. Bilge Kağan ona muazzam bir Anıt Mezar/Bark diktirmiş, barkın duvarları Çinli ressamı tarafından, Kül Tigin'in hayatını tasvir eden resimlerle süslenmişti. Bilge Kağan her gün barkı ziyaret ederken aynı zamanda üzüntüsünü de belli ediyordu: *"Küçük kardeşim Kültigin öldü. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi, öyle düşünceye daldım. Zamanı tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse, gönülden ağlamak gelse gri çevirerek düşünceye daldım."* Kül Tigin, uluslararası bir törenle defnedildi. Büyük bir yuğ merasimi yapıldı. Yasçı aylayıcı Kıtay, Tatabi milletinden Udar general geldi. Çin kağanından, Tibet Kağanından, Soğd, İranlı, Buhara ülkesinden, On-

Oklardan, Türgişlerden, Kırgız Kağanından daha birçok yerden, birçok kişi gelerek yuğa katıldı. Kültigin koyun yılında, onyedinci günde uçmağa bardı. Dokuzuncu ay yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay yirmi yedinci günde hep bitirdik.

5.Bilge Kağan (716-734): İnal Kağan'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi iki yönlü hareketti. Birincisi, Kapgan'ın bir Bayırku fedaisi tarafından öldürülmesi beklenen bir hadise değildi. İkincisi, İnal'ın tahta geçmesi tarafları ikna edebilecek kanata sahip mi idiler? İç düzen kurulur kurulmaz ayaklanmalar bastırılmaya başladı. 717 de Uygur İlteber'i (Uygurlar'da İlteber İrkin'den daha yüksek makamdı.) ile Kargan Savaşını yaptı. 718 de Karluklarla savaşıldı. Gök-Türklerle karşı **Çin-Basmıl-Kitan ittifakı** kuruldu. Bilge ve Kültigin kardeşler harekete geçtiler. Çin Ordusu yenildi; Basmıllar mağlûp edildi, merkezleri Beşbalık kuşatıldı ve zapt edildi. Kitanlar devre dışı bırakıldılar. Oğuzların bir kısmı ise yukarıda belirtildiği gibi kaçıp Çin'e sığındılar. 725 te T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un başkanlığında yapılan toplantıda Gök-Türkler hakkındaki görüşmeler şöyle idi: *"Gök-Türklerin ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundurlar... Kül Tigin harp sanatının üstadıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet zor bulunur. Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir."* Bilge Kağan, Çin'de görüldüğü gibi Türk ülkesinde de savunma maksadıyla şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Büyük bilge itirazda bulundu: *"... Gök-Türklerin sayısı Çinlilerin yüzde biri kadar değildir. Başarılarımız, yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıf isek bozkıra çekinir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak T'ang orduları bizi kuşatır ve ülkemizi kolayca istila eder..."* Bilgenin diğer bir düşüncesi de memlekette Budist ve Taoist tapınaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle diyordu: *"Her ikisinde de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratar. Türk Milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu eğitime, ne de tapınaklarına memleketimizde yer vermemeliyiz."*

725 yılında, Çinle ilişkiler düzeldikten sonra hemen hemen on yıllık bir sükûnet devresi açıldığı görülmektedir. Bu sükûnet ya da sessizliği isyana kalkışan çeşitli kavimleri sindirdiği şeklinde anlamak mümkündür. Bilge Kağan'ın yönetimi ele aldıktan sonra yakın adamları yavaş yavaş ömürlerini tüketmeye başladılar. Bilge Tonyukuk seksen yaşını aşmış bir bilge kişi idi. Kül Tigin genç denilecek yaşta hayattan ayrılmıştı. Bu iki güçlü insanın ölümünden sonra bulabileceği adamları da kalmamıştı. Bilge Kağan başka konularla, başka yaklaşımlarla meşgul görünüyordu.